

על מחאה ציבורית וגורמיה הכלכליים: ישראל 1951-1979 *

בעבודה זו נערך לראשונה ניתוח אמפירי של תופעת המחאה הציבורית בישראל לסוגיה השונים, מסקנה עיקרית מתוצאות מחקר זה היא כי לאינפלציה השפעה חשובה ביותר על תופעת ההפגנות.² כמרבן, משתנים כלכליים אחרים שהשפעתם החיובית נראית לכאורה ככלתי סבירה, כגון התוצר לנפש ושיעור הגידול בתוצר לנפש, מחזקים תיאוריות קודמות לגבי קשר בין עליה ברמת החיים ותסיסה חברתית.

מ-1951 ועד 1979, תוך סיווג המחאה הציבורית לסוגיה השונים.

לאחר סקירה קצרה של מחקרים קודמים בנושא, מוצגות בעבודה מספר השערות באשר לתסיסה החברתית וגורמיה.

בעיקר יודגש ההיבט הכלכלי, בעוד שהכיסוי לגורמים לא כלכליים הינו חלקי בלבד, ומובא בהרחבה אצל להמן-וילציג (1981). בין היתר, תיבחן השאלה האם האינפלציה ומשתנים כלכליים אחרים אכן גורמים למחזוריות שיטתית במחאה הציבורית. הניתוח יכול מספר משתנים שלא נכללו בעבודות קודמות. התשערות תי-

התנהגות המחזורית של תסיסה חברתית, ועיתויה של מחאה ציבורית, הינם אחד מנושאי המחקר שעניינו חוקרים רבים, החל מימיהם של דה-טוקוויל ומרכס ועד ימינו אנו. מחקרים אלו ניסו להסביר הן את גורמי ההתנהגות המחזורית של התסיסה החברתית והן את עיתויה, היסית למחזור העסקים במשק ולהתפתחויות כלכליות ופוליטיות אחרות.

למרות היסטוריה ארוכה זו, המחקרים שנעשו במישור הלאומי לא ביססו את מסקנותיהם על נתונים שניתן לאמתם סטטיסטית (כגון: מספר אירועי המחאה, נושאי המחאה, וכו'). מבין הר מחקרים שעשו שימוש בנתונים סטטיסטיים ו- התבצעו בשלושים השנים האחרונות, כמעט כולם נערכו במישור ההשוואתי הבינלאומי. הבעייתיות של מחקרים אלו נובעת מהעובדה שהמקורות לנתונים (בינלאומיים או בינ-אזוריים) הינם בלתי שלמים, מאחר שהם מדווחים רק על הפרעות הסדר הציבורי או אירועי המחאה הגדולים ביותר. כך, למשל, בעוד שקובץ הנתונים של טיילור והדסון (1972) מדווח על 25 הפגנות רחוב בישראל בין השנים 1960-1967, הצלחנו לגלות 228 אירועים כאלו.¹ בעבר-דה זו, שהינה אחד מהמחקרים הראשונים המקיף ביסודיות את נושא המחאה הציבורית במישור הלאומי, נסקור את נסיונה של ישראל בשטח זה

1. טיילור והדסון מקדישים מקום נרחב לבעיית המקורות, ומודים כי השימוש במקורות מקומיים היה מעלה את מספר האירועים: "השימוש בעתון מקומי מכל אחת מהמדינות כמקור אינסטרומציה שני יכול היה להיות אידיאלי, אולם בעיות שפח וזמן הפכו אלטרנטיבה זו לבלתי מעשית" (עמ' 418). הם מודים כי: "לא חשבנו שהאיגפורמציה הנוספת תצדיק את המאמץ הנוסף" (עמ' 422). הפער שצוין לעיל בין נתוניהם לבין אלו שלנו מראה שטעות בידם.

עלינו להעיר גם על השימוש במושג "מחאה ציבורית". חלק מהמחקרים המוזכרים בהמשך מטפלים ב"מרד" (revolt) בעוד אחרים מטפלים ב"מהרמות" (turmoil). הראשון כרוך בהתנגדות למשטר מסוים או לממשל הקיים, ולנסיון להיפטר מהם. השני מתייחס להתנגדות למדיניות ולחוקים מסוימים של הממשלה, אך לא לשיטת השלטון עצמה. כמעט כל האירועים שנסקרו במחקרנו היו מהסוג השני. דיון ממצה בנקודה זו מופיע אצל להמן-וילציג (1981, עמ' 207-208).

* תודתנו נתונה לגיורא גולדברג, לבן-ציון וילברפרב ולמשה סירקין על הערותיהם המועינות, ולאורלי לוי על עזרתה בחישובים. המחקר מומן בחלקו על-ידי המועצה הלאומית למחקר ופיתוח.

לים להפסיד במונחים יחסיים, כלומר, להגיע למצב כלכלי נחות יחסית לשאר מקבלי ההכנסות במשק. יתירה מנאת, צמיחה כלכלית עשויה להביא לתודעת האנשים את האפשרויות הטמורות בהשגת שיפורים נוספים בעתיד (קרי: לרמת ציפיות גבוהה), וממילא להגיה את היסוד לחוסר שביעות רצון ולחוסר יציבות עתידית.

תופעת חוסר היציבות נוטה לקבל משנה תוקף כאשר הצמיחה הכלכלית מלווה גם באינפלציה חריפה, התורמת מצידה אף היא לחלוקה מחדש של ההכנסות במשק. זה עלול שוב להוליד לגיגודים בין מבנה הכח הכלכלי מחד, לבין התחלקות הכת החברתי והפוליטי מאידך.

חינוק לטיעונו של אולסון בדבר השפעת ה"אינפלציה הופיע לאחרונה אצל לאד (1981), הגורס אף הוא כי אינפלציה גבוהה גורמת ליחלוקה מחדש של ההכנסות בקנה מידה גדול ובאופן שרירותי, ויוצרת חברה שבה הסקטורים שנפגעו על-ידי האינפלציה (כולל מעמד ה"ביניים) מפתחים יחס של זלזול למידת השוויוניות של השיטה ולחוקיה, ומאבדים את אמונם במוסדות המנציחים שיטה אי-שוויונית זו. היסטוריה מלאה בדוגמאות של חברות ומשטרם שהתפרקו בעקבות האינפלציה.

דיוויס (1962), בנוקטו גישה שונה במקצת מזו של אולסון, ניסה אף הוא לגשר על הפער בין התיאוריות של מרכס ודה-טוקוויל, בהסבירו את תופעת התסיסה הפוליטית באמצעות פעולת הגומלין שבין שיפור כלכלי מחד ונסיגה כלכלית מאידך. לפיו, מהפיכות קורות כאשר לאחר תקופה ארוכה של צמיחה כלכלית הדרגתית ופיתוח חברתי באה לפתע תקופה — ולו קצרה — של נסיגה כלכלית חריפה.

רק בעשור האחרון החל להתבצע מחקר אמרי מדייק בקשר לשאלה כללית זו. המחקר הממצה ביותר הינו המחקר של גור (1970), שהקיף גורמים כלכליים ולא-כלכליים כאחד. מסקנתו הכללית הינה כי: „בערך עשרים אחוז מתוך ההשתנות ברמת הסכסוכים הפנימיים בתוך מדינות ניתן לייחס לנסיגה כלכלית“ (עמ' 133). למרות שמסקנה זו תומכת לכאורה — לפחות חלקית — בתורתו של דיוויס, הגיעו אחרים לי מסקנות שונות בהכלית. למשל, מילר ואחרים (1977) חקרו את מהומות השחורים בארה"ב

בדקנה בעזרת מודל רגרסיה, שיאפשר לבדוד כמותית את השפעתם של המשתנים הכלכליים העיקריים. לבסוף, מסקנות ניתוח הרגרסיה תורכנה ביחס לתפקיד האינפלציה כאחד מהגורמים העיקריים המשפיעים על רמת התסיסה החברתית בשנים האחרונות.

תיאוריות ומימצאי מחקרים קודמים

ככדי לספק הסבר עקבי לתנועות בתסיסה החברתית, יש צורך לענות על שתי שאלות הקשורות זו לזו: ראשית, מדוע נוצרת תסיסה חברתית, ושנית, כיצד שינויים במשתנים שונים משפיעים על רמת התסיסה החברתית.

סקירה של הספרות העוסקת בתסיסה החברתית מגלה מספר גישות המנסות לתת תשובה לאחת או לשתי השאלות. כך, למשל, כבר ב-1830, מציין אלכסיס דה-טוקוויל (1955: 177) — בנייתו את המהפיכה הצרפתית — שאי-שביעות הרצון החברתית הגדולה ביותר בצרפת היתה דווקא באותם חלקי המדינה שנהנו מה"שיפור הכלכלי הרב ביותר. מכאן הסיק דה-טוקוויל כי הציבור מוכן לשאת מצוקה בשקט כל עוד אינו רואה לפניו אפשרות לשינוי המצב. מצוקה זו מתחילה להיראות בלתי נסבלת כאשר צצה ההזדמנות לשינוי המצב. נכון כי בתקופות של צמיחה כלכלית עשוי הציבור בכללותו לסבול פחות, אבל גם מידת רגישותו מתחדדת. מאידך, ביסס מרכס את תיאוריית המהפיכה שלו על טענה הפוכה, לפיה משבר כלכלי ומצוקה כלכלית קשה הינם גורמיה של המהפיכה החברתית, שבעקבותיה יבוא המעבר מהקפיטליזם לסוציאליזם.

מימצאיו של קוונץ (1955) נותנים תימוכין לטיעונו של דה-טוקוויל, ומראים בצורה משכנעת כיצד צמיחה כלכלית בשלביה הראשונים עלולה אף להגדיל את אי-השוויון שבחלוקת ההכנסות. לאור זאת טוען אולסון (1962) כי צמיחה מעין זו, המלווה בשינויים נרחבים בהתחלקות ההכנסות, גורמת לתוחות מעמדיות, להינתקות ממסורת, ולניפוץ הסמכות המשפתחית. כל אלו גורמים לאי-יציבות חברתית-כלכלית.

אפילו כאשר רוב הציבור נהנה מהצמיחה הכלכלית במונחים אבסולוטיים, רבים עדיין עלו-

על פי „נושאו“ העיקרי: פוליטי (למשל: בעיות בטחון, יחסי חוץ, התנהלויות וכו'); כלכלי (למשל: בעיות שכר, אינפלציה, אבטלה, וכו'); דתי (למשל: שמירת שבת, גיתוחי מתים, חתיקה דתית, וכו'); ותברתי (למשל: שיכון, חיגור, אפליה וכו'). התוצאה מוצגות בלוח 1.

לוח 1: מספר אירועי מחאה ציבורית בישראל 1951—1979

שנה	מחאת חברתית	מחאת דתית	מחאה כלכלית פוליטית	מחאה סך-הכל
1951	18	0	25	50
1952	17	1	11	35
1953	12	4	24	46
1954	16	15	21	56
1955	2	9	11	24
1956	7	11	12	34
1957	9	2	5	23
1958	9	19	4	36
1959	16	2	6	26
1960	14	2	7	26
1961	5	8	12	38
1962	8	4	12	27
1963	14	22	4	52
1964	12	7	6	36
1965	19	11	2	47
1966	19	12	27	76
1967	15	8	10	42
1968	14	6	2	42
1969	12	4	3	45
1970	13	8	8	56
1971	65	31	13	134
1972	71	12	13	122
1973	46	7	15	103
1974	46	5	22	132
1975	61	13	17	150
1976	43	9	35	119
1977	56	8	9	102
1978	39	12	13	112
1979	116	33	33	241

לאור מימצאי מחקרים קודמים שהוצגו בעבודה זו, בחרנו לבחון במסגרת המחקר את הקשרים

ומצאו, באמצעות שאלוני עמדות, כי „הקהילה השתורה הוותה חוסר-יציבות קיצונית וחוסר-בהירות באשר למגמות הכלכליות של חבריה, באשר לשביעות רצונה ממצבה הכלכלי, ובאשר לציפיותיה לשיפורים במצבה הכלכלי. גורמים אלו... עשויים היו לגרום למהומות של שנות ה-ששים“ (עמ' 980).

„חוסר-יציבות וחוסר-בהירות“ הינם, לדעתם, שורש הבעיה לכל נסיון להסבר תסיסה חברתית בעזרת גורמים כלכליים (ולא-כלכליים). מאחר שקצב השינוי של משתנים כלכליים שונים בדרך-כלל איננו אחיד, ובמקרים מסוימים אף נע בכיוונים מנוגדים, יהא זה פשטני מדי, ואולי אפילו מטעה, לדבר באופן כללי על „צמיחה כלכלית“ או על „מיתון כלכלי“. לאור זאת, העדפנו גם אנו לבחון את השפעת הגורמים הכלכליים בעזרת מספר משתנים, כאשר כל אחד מהם מתאר היבט שונה של המצב הכלכלי.

המחקר וההשערות

בעוד שמדינת ישראל מאופיינת על-ידי דרגה גבוהה של יציבות משטרית, היא גם מצטיינת ברמה יחסית גבוהה של מחאה ציבורית. במטרה לתת לכך ביטוי כמותי, נערכה סקירה ממצה של אחד מעתוני הבוקר, בכדי לקבוע את מספר המחאות/הפרעות הסדר הציבוריות שהיו בארץ בין השנים 1951 ו-1979. אירועים אלו כללו הפגנות מתחת לכיפת השמים, אסיפות מחאה בתוך אולמות, שביתות שמקורן פוליטי, וצורות מחאה אחרות (למשל, שביתות שבת, שביתות רעב, פלישה לדירות, וכו').² כל אירוע כזה סווג

2. עם זאת יש לציין כי אירועים מסוימים לא נכללו במחקר: (1) כל אירוע עם פחות מ-10 משתתפים; (2) שביתות כלכליות כנגד חברות פרטיות או ציבוריות (או מוסדות ממשלתיים) בנושאי שכר ו/או תנאי עבודה; (3) הפרעות סדר של ערבים בשטחים המוחזקים (כולל מורח ירושלים); (4) ועידות וכנסים רגילים, שקיבלו החלטות מחאה כחלק מסיכומיהם; (5) אסיפות בחירות ואירועים אחרים שהינם באופן מסורתי חלק מהתהליך הפוליטי הפורמלי; (6) לחץ פוליטי שאינו משתמש בנוכחות פיזית של קבוצת אנשים, למשל: תעמולה באמצעות הטלפון או הדאר, עצומות, מסיבות עיתונאים, וכו'. דיון נרחב יותר באשר לשיטת המחקר ניתן למצוא אצל ליהמן-וילציג (1981).

כאינדיקטורים להתחלקות ההכנסה הנקיה ב-משק) ישפיעו שלילית.

באשר לשיעור האינפלציה (P), מחקרים קודמים מצאו כי לאינפלציה השפעה שלילית על היעילות הכלכלית, על התמריצים להשקעה, על התשתית החברתית, ועל מידת הלגיטימיות ש-מעניק הציבור לחוקים ולמוסדות הדמוקרטיים (ראה, למשל, לוי ולנדסקרוגר (1979), לאד (1981) ונלסון (1976)). מכאן שיערנו כי נמצא קשר חיובי בין האינפלציה לבין תופעת ההפגנות.

כאן המקום אולי להעיר באשר למידת ה-רלוונטיות של הגורמים הכלכליים לגבי הפגנות שנושאו אינו כלכלי. כפי שראינו לעיל, תסיסה חברתית נוטה להיווצר כאשר המצב הכלכלי או שאינו שפיר במיוחד או שהינו נתון לשינויים חריפים. במקרים אלו עשויה התסיסה החברתית לבוא על פורקנה לאו דוקא בהפגנות שנושאו כלכלי. כך, עשויה פעילות הפגנתית, שממבט ראשון אין לה כל קשר למצב הכלכלי, לצמוח כאשר נמצא לה רקע כלכלי מתאים. לכן המשכנו להניח כי גם ההפגנות, "הלא כלכליות" הינן רגיי שות למשתנים כלכליים בדומה להפגנות הכלכליות, אם כי יתכן שבדרגת רגישות שונה. כך, למשל, סביר לשער כי לגורמים הכלכליים תהיה השפעה רבה יותר על היווצרותן של הפגנות כלכליות וחברתיות, השפעה פחותה על הפגנות פוליטיות, ויתכן שהשפעה זעומה ביותר — אם בכלל — על הפגנות דתיות.

משתנים פוליטיים וסביבתיים

תקופת בחירות מייצגת כוחות הפועלים בכי-וונים מנוגדים על הפגנות. מצד אחד, קבוצות הלחץ השונות רואות בתקופת בחירות את הזמן המתאים להגברת דרישותיהן, ויכולות לחזק את תביעותיהן באמצעות נשק ההפגנה דוקא בתקופה זו בה מעוניינת הממשלה ברגיעה. מצד שני, לפחות חלק מדרישותיהן של קבוצות הלחץ אמור למצוא את ביטויו באמצעות ההליך הפורמלי, דבר העשוי לצמצם את פעילותן של קבוצות הלחץ השונות בתקופת בחירות. שי-עור ההפגנות מהווה כנראה את נקודת האזיון בין שני כוחות מנוגדים אלו. אולם נראה לנו

שבין מספר⁸ ההפגנות (לסוגיהן השונים) לבין מספר משתנים כלכליים. בכדי לבדוד את השפעת המשתנים האלה, כללנו גם מספר משתנים פוליטיים וסביבתיים, שנמצאו רלוונטיים במחקרים קודמים: דהל (1966) הדסון (1971), סונדארם (1974).

משתנים כלכליים

השתמשנו במספר משתנים כלכליים, המשקפים היבטים שונים של המצב הכלכלי. ראשית, כללנו משתנים המלמדים על רמת הפעילות הכלכלית במשק, כגון: שיעור האבטלה (UN), ושיעור הצמיחה (G). כמו כן, השתמשנו במשתנים ה-מבטאים את רמת הרווחה במשק, כגון: הכנסה ריאלית לנפש (Y) או צריכה ריאלית לנפש (C). ניסינו גם לתת ביטוי כמותי להרגשת הקיפוח היחסי של השכבות הנמוכות על-ידי הכללת משתנה המשקף את מידת אי-השוויון בחלוקת ההכנסות במשק, כגון מדד ג'יני. בהיעדר נתונים רציפים לאורך התקופה כולה באשר להתחלקות ההכנסות לפי רמות ההכנסה או מדדים אחרים לרמת הרווחה (כגון: % מקבלי הסעד, או % המשפחות שמתחת ל"קו העוני"), נזקקנו ל-משתנים המבטאים אספקטים שונים של חלוקת ההכנסות במשק. כך, למשל, השתמשנו בשיעור השכר כחוק ההכנסה הפרטית במשק (W/PI), המשקף את חלוקת ההכנסות בין גורמי-הייצור במשק. בנוסף, כללנו גם את שיעור המס (T), העשוי להצביע על שוויון יתר בחלוקת ההכנסה הנקיה (כאשר מערכת המיסוי הינה פרוגרסיבית).

בעקבות התיאוריות הנוגדות באשר להשפעת רמת ההכנסה ושיעור השינוי בהכנסה על רמת התסיסה החברתית, לא נקבעו מראש כיווני ה-השפעה הצפויים של משתנים אלה על מספר אירועי המחאה. מאידך, שיערנו כי רמת האב-טלה תשפיע חיובית על רמת התסיסה החברתית, בעוד ששיעור השכר מההכנסה ו/או שיעור המס

3. בעבודה זו התייחסנו למספר ההפגנות, מבלי להתחשב בעוצמתן. נושא העוצמה כרוך בפיתוח מודים מתאימים ובריכוז נתונים רלוונטיים. בע-ית של זמן ומקורות אילוצו להשאיר נרשא זה למחקר בעתיד.

הפגנות דתיות (NREL), והפגנות חברתיות (NSOC).

שיעור האבטלה (UN): שיעור האבטלה חושב כאחוז הבלתי מועסקים מתוך כח העבודה ה-אזרחי.

רמת הרווחה: כאומדן לרמת הרווחה השתמשנו לחילופין בשלושה מדדים: א. הכנסה לאומית ריאלית לנפש (NI), ב. תוצר לאומי גולמי ריאלי לנפש (Y), ג. צריכה ריאלית לנפש (C), התוצאות שנתקבלו לפי שלושת האומדים היו בדרך כלל דומות, אולם מקדמי התוצר הריאלי לנפש היו משמעותיים יותר סטטיסטית והם אלו המדווחים בהמשך.

שיעור הצמיחה (G): כאומדן למשתנה זה השתמשנו לחילופין בשיעור הגידול של התוצר הריאלי לנפש (GY) ובשיעור הגידול של השכר הריאלי (GW). מקדמי GY נתגלו כיותר מו-בהקים סטטיסטית, והם אלה המדווחים בלוח 2. התחלקות ההכנסה (W/PI): כאומדן למשתנה התחלקות ההכנסה נלקחו נתוני השכר והמשכורת ותושרבו כאחוז מתוך ההכנסה הפרטית הנקיה.

שיעור המס (T): ככל ששיעור המס גבוה יותר, וכאשר שיטת המס הינה פרוגרסיבית, התחלקות ההכנסה הנקיה ממס אמורה להיות שוויונית יותר, ותדירות ההפגנות צפויה לרדת. אולם, מהו שיעור המס הרלוונטי? באין העדפה ברורה בנדון, השתמשנו במספר חלופות, המכ-סות טווח נרחב של אפשרויות: T1 — אחוז סך-כל המסים הישירים (כולל ביטוח לאומי) מתוך ההכנסה הפרטית הנקיה. T2 — האחוז השולי של מס הכנסה על פי תקנות המס. T3 — אחוז גביית מס הכנסה מתוך ההכנסה הלאומית.

שיעור האינפלציה (P): כאומדן למשתנה ה-אינפלציה נלקח שיעור השינוי במדד המחירים לצרכן.

בחירות: בכדי לאמוד את השפעת הבחירות על תדירות ההפגנות לאורך זמן, השתמשנו ב-שלושה משתני דמה: עבור שנת הבחירות B, עבור השנה שלפני שנת הבחירות B-1, ועבור השנה שלאחרי שנת הבחירות B+1, כאשר משתנים אלו מקבלים את הערך 1 בשנה ה-אמורה, ו-0 בשנים האחרות.

סביר לשער כי היא נוטה יותר לכיוון של תקטנת מספר ההפגנות בתקופת בחירות.⁴

משתנה נוסף שנכלל במשוואות הוא גודל הממשלה (Gsize). שיעורנו קיומו של קשר שלילי בין גודל הממשלה לבין ההפגנות כאשר אנו יוצאים מתוך ההנחה הבסיסית כי מספר גדול יותר של שרים (הקשור בדרך-כלל במספר מפלגות רב יותר בקואליציה) מאפשר ייצוג טוב יותר של מיגוון הדעות והאינטרסים הקיימים בציבור. משום כך, ממשלה גדולה מאפשרת ל-קבוצות לחץ רבות ומגוונות יותר להביא לידי ביטוי את האינטרסים שלהן במסגרת ממוסדת, מבלי להזדקק להפגנות.

לבסוף, כללנו במשוואות גם משתנה דמה ל-תקופת מלחמה. התלכדות הציבור סביב ה-אינטרס של הבטחון הלאומי בתקופות אלו מרפה מלחצן של קבוצות הלחץ השונות. מכאן שיעורנו כי בתקופות מלחמה תקטן תדירות ההפג-נות. תופעה ממתנת מעין זו של המלחמות גת-גלתה למשל במחקרם של גלין ומבורך (1981) בנושא השביתות בישראל.

המשתנים והאומדים

המשתנה התלוי — מספר ההפגנות: המודל נבדק הן עבור סך-כל ההפגנות (NTOT), והן עבור ההפגנות לסוגיהן השונים; הפגנות פולי-טיות (NPOL), הפגנות כלכליות (NECO).

4. קיימות מספר סיבות פסיכולוגיות לכך, ראשית, כמעט כל האזרחים שומעים בתקופת בחירות את הדברים „הגבוהים“ ממקור פוליטי זה או אחר. שנית, כפי שאדלמן (1964, עמ' 30) מציין, אנשים נוטים לפרש מצבים בלתי ברורים על פי תפיסת עולמם, כך שאפילו כאשר הדברים „הנכר-נים“ אינם נאמרים, המצביעים עשויים להרגיש סובייקטיבית כאילו הם נאמרו. דבר זה נכון בעיר קר ביחס למערכות הבחירות בישראל, בה „סגנון“ הדברים תפש את מקומם של האידיאולוגיה והמצע (סורגובניק 1972), שלישית, מתאה נוטה לגבור תקופת זמן מסוימת לאחר שהבחירות נסתיימו עקב היסכול, הן מצידם של בוחרים שהתנגדו לממשלה והן מצידם של אלו שתמכו בה. הראשונים מוצאים עצמם מתוסכלים כאשר חלק מההבטחות שניתנו במערכת הבחירות מת-גשם, בעוד האחרונים מוצאים עצמם מתוסכלים כאשר מתברר להם שלא כל ההבטחות קוימו.

— מהתרחבות הפער בין שכבות האוכלוסיה השונות בתקופה של צמיחה כלכלית מהירה. דוגמא מצוינת לכך בישראל היתה תנועת „ה-פנתרים השחורים“ בתחילת שנות השבעים, אשר הוליכה למספר מהומות והפגנות. סוף שנות הששים צוינו על-ידי עליה ניכרת ברמת החיים, בעיקר של בני עדות המזרח יחסית לשכבות האוכלוסיה המבוססות יותר (ראה, למשל, „דו"ח הועדה לבדיקת ההתפתחות בהכנסות ובפער ה-סוציאלי“, תשל"א, עמ' 4—5). מדוע, אם כן, חלה התפרצות עזה כל כך של תנועת „הפנתרים השחורים“? דווקא משום שמצבם של בני עדות המזרח ככלל השתפר, בעוד אשר מצבם של חלקים מסוימים בקבוצה זו נשאר בכי"רע השיפור שחל בתקופה זו של צמיחה כלכלית הביא לעליה ברמת הציפיות של שכבות אלו, להרגשת קיפוח יחסי, ולתנועת המחאה שצמחה בעקבותיהן.

שיעור האבטלה: שיעור האבטלה נתגלה כבעל השפעה חיובית מובהקת על מספר ההפגנות הכלכליות, הדתיות והחברתיות, אך לא על ה-הפגנות הפוליטיות. ההשפעה על ההפגנות הכלכליות מעניינת במיוחד לאור השוואה עם ה-תוצאות שנתקבלו באשר להשפעת האבטלה על תופעת השביתות. כך, למשל, במחקרם של גלין ומבורד (1981) לא נמצא קשר בין האבטלה ובין מדדי שביתות שונים. מאידך, במחקרו של קאופמן (1981) על שביתות בארה"ב, נמצא קשר שלילי מובהק בין שיעור האבטלה לבין מספר השביתות ומספר השובתים. ניתן להסביר תוצאות אלו אם נזכור כי השביתות נערכות על-ידי העובדים המועסקים, ובתקופות אבטלה דרישות השכר של המועסקים קטנות, וממילא עשוי לקטון גם מספר השביתות; מאידך, ההפגנות הכלכליות נערכות על-ידי כלל הציבור, ואולי בעיקר על-ידי הבלתי-מועסקים, ובתקופות אבטלה גדלה המצוקה הכלכלית, ויחד עמה התמריץ להפגין.

שיעור האינפלציה: מחקרים קודמים טענו בצורה משכנעת שאינפלציה גוררת אחריה עליה בתסיסה החברתית. ואכן, האינפלציה נמצאה כמגבירה את תופעת ההפגנות לסוגיהן השונים, פרט להפגנות הדתיות. יתירה מזאת, מבין כל יתר הגורמים שנבדקו, נתגלתה השפעת האינ-

פלציה: בכדי לאמוד את השפעת המלחמות על תופעת ההפגנות, השתמשנו בשני משתני דמה: עבור שנות המלחמה W, ועבור השנה שלאחר שנות המלחמה W+1, כאשר משתנים אלו מקבלים את הערך 1 בשנה האמורה, ו-0 בשנים האחרות.

תוצאות אמפיריות

בשלב ראשון חושבו משוואות הרגרסיה עם כל המשתנים, ואז נוספו מכל משוואה אותם ה-משתנים שלא היו מובהקים בהסבר תופעת ה-הפגנות, ושלא תרמו להסבר השונות הבלתי מוסברת — זאת באמצעות מבחן F (ראה למשל, ג'ונסטון [1963], עמ' 126).

לוח 2 מציג את משוואות הרגרסיה המרובה לגבי כל אחד מסוגי ההפגנות בנפרד, וכן לגבי סך-כל ההפגנות. המימצא הבולט ביותר במבט ראשון הינו רמת ההסבר הגמורה יחסית שנת-קבלה עבור ההפגנות הכלכליות. מפליא הוא שהמשתנים הכלכליים הצליחו להסביר חלק כה קטן דווקא בתופעת ההפגנות הכלכליות. נראה לנו כי ההסבר לתוצאה זו נעוץ בחלקו בשיטת סיווג הנושאים (חלק מהנושאים — כגון: בעיות דויר, וכו' — סווגו שרירותית כחברתיים, בעוד שעל פי אופיים ניתן היה גם לסווגם ככלכליים) ובחלקו בכך שחלק ניכר — אם לא חלק הארי — של הדרישות הכלכליות מוצא את ביטויו ליד שולחן הדיונים או בשביתות, ולא דווקא בהפגנות, וממילא הקשר בין הפגנות כלכליות וגורמים כלכליים אינו יכול להיות אלא חלקי בלבד.

תוצר לנפש ושיעור הגידול בתוצר לנפש: האם התוצר הריאלי לנפש מביא לירידה במחאה הציבורית או לעליה במחאה הציבורית? ומה לגבי שיעור הגידול בתוצר לנפש? הן התוצר לנפש והן שיעור הגידול בתוצר לנפש נתגלו כבעלי קשר חיובי עם מספר ההפגנות. דבר זה בא לידי ביטוי הן לגבי סוגי ההפגנות השונים והן לגבי סך-כל ההפגנות. תוצאות אלו תומכות במימצאיהם של אולסון (1972) וגור (1970), ומראות כי ככל שהתוצר לנפש ושיעור הגידול בתוצר לנפש גבוהים יותר, כן נוטה מספר ההפגנות לגדול, ולא לקטון. הסיבה לכך נובעת, כנראה, מ„הקיפוח היחסי“

לוח 2: משוואות הרגרסיה המרובה להסבר מספר ההפגנות*

סך-כל הפגנות	הפגנות חברתיות	הפגנות דתיות	הפגנות כלכליות	הפגנות מוליטיות		
1.079 (6.632)	0.548 (6.182)		0.363 (5.297)	0.517 (6.097)	P	אינפלציה
10.229 (3.641)	6.194 (3.951)	1.280 (2.195)	2.569 (3.398)		UN	אבטלה
2.388 (3.192)	1.273 (3.097)	0.963 (5.009)	0.654 (2.256)	0.914 (3.658)	GY	שיעור הגידול בתוצר לנפש
14.251 (6.020)	9.102 (7.157)	1.489 (4.770)	1.902 (2.810)	3.162 (4.796)	Y	תוצר לנפש
-3.757 (-2.593)	-1.985 (-2.299)		-1.018 (-1.841)		W/PI	שיעור השכר מתוך ההכנסה
-4.355 (-2.389)	-3.659 (-3.639)		-1.447 (-1.899)	-1.840 (-2.363)	T	שיעור המס
-30.249 (-3.611)	-12.822 (-2.950)	-12.856 (-5.471)			B	שנת בחירות
	-9.601 (-2.076)				B+1	שנה שלאחר בחירות
-5.846 (-2.624)	-4.678 (-3.882)	-1.721 (-3.488)		1.682 (2.342)	Gsize	גודל הממשלה
-22.158 (-1.917)	-12.728 (-2.106)	-5.155 (-1.660)	-8.792 (-1.984)	7.124 (1.850)	W+1	שנה שלאחר מלחמות
168.330 (2.077)	100.079 (2.133)	11.791 (2.149)	42.642 (1.458)	-46.188 (-4.674)		קבוע
0.893	0.893	0.595	0.465	0.909		R ²
1.879	1.839	2.261	2.272	2.032		D.W.

* ערכי t מופיעים בסוגריים מתחת למקדמים.

R² הינו מקדם המתאם מתוקן עבור דרגות החופש.

D.W. הינו מדד דרבין-וואטסון לרמת המתאם הסדרתי. כל המשוואות הורצו בשיטת Cochran-Orcutt

לתיקון עבור מתאם סדרתי מסדר ראשון.

פלציה על תופעת ההפגנות כמובהקת ביותר ולדא [1981].

תוצאה דומה, אך לא לגמרי זהה, נתקבלה מבחינה סטטיסטית.

התחלקות ההכנסות: המשתנה שיעור השכר מתוך ההכנסה (W/PI), שנועד לייצג את חלוקת ההכנסה במשק לפי גורמי-ייצור, נמצא כמשפיע שלילית על ההפגנות החברתיות והכלכליות (ועל סך ההפגנות), אך לא על סוגי ההפגנות האחרים. ההשפעה שנתגלתה לגבי ההפגנות החברתיות והכלכליות מעניינת במיוחד, ותואמת את המחקרים שטענו שגידול באי-השוויון גורם לגיי-דול בתסיסה החברתית (ראה, למשל, גור [1970]).

באשר להשפעת מערכת המיסוי על תופעת ההפגנות. מבין השיטות השונות ששימשו לאומדן שיעור המס, נתקבלו תוצאות דומות עבור T1 (היחס בין סך-כל המסים הישירים, כולל ביטוח לאומי, להכנסה הפרטית) ו-T3 (היחס בין סך גביית מס-הכנסה להכנסה הלאומית). מקדמי T3 נתגלו כיותר מובהקים סטטיסטית, והם אלו ה- מופיעים בלוח 2. T2 (שיעור המס השולי) גת- גלה בדרך-כלל כבלתי משמעותי. דבר זה אינו

לעלות. תוצאה זו משקפת כנראה את התיסכול של קבוצות שונות בציבור מאייכולתה של הממשלה להפוך את פירות הנצחון בקרבות ליתרונות מדיניים, תיסכול שגרר בעקבותיו גידול בתסיסה הפוליטית ובהפגנות הפוליטיות.

סיכום ומסקנות

במחקר זה נערך לראשונה ניתוח אמפירי של תופעת המחאה הציבורית לסוגיה השונים, וכן נדונו מספר משתנים שלא נכללו בעבודות קודמות. מסקנה עיקרית מתוצאות מחקר זה הינה כי למשתנים כלכליים השפעה חשובה על תופעת ההפגנות. בסך-הכל הצלחנו להסביר כ-90% מהשונות של ההפגנות הפוליטיות והחברתיות, כ-59% מהשונות של ההפגנות הדתיות, וכ-46% מהשונות של ההפגנות הכלכליות. מה-מימצאים נראה כי תדירות ההפגנות גדלה עם האינפלציה, האבטלה, התוצר לנפש ושיעור ה-תוצר לנפש, וקטנה עם שיעור המס ושיעור השכר מתוך ההכנסה.

מבין הגורמים הכלכליים נתגלה שיעור האינ-פלציה כמשתנה המובהק ביותר בהסבר מספר ההפגנות. לו היתה האינפלציה ב-1979, למשל, נשארת ברמה ששררה בסוף שנות הששים, היה מספר ההפגנות הכולל — לפי תוצאות משוואת הרגרסיה — קטן לכ-90%. אולם, במקום לחוות בירידת מספר ההפגנות, הגיעה תופעת ההפגנות ב-1979 לשיא שלא היה כמוהו עד לאותה שנה, במקביל להתגברות התהליך האינפלציוני לרמה של 3 ספרות.

מימצא מעניין אחר מצביע על קשר משמעותי בין גודל הממשלה (מספר שרי הממשלה) ותו-פעת ההפגנות. תדירות ההפגנות מייצגת את החלטתן של קבוצות לחץ לפעול מחוץ למערכת הממוסדת. ממשלה גדולה מאפשרת פעילות מזורזת למספר גדול יותר של קבוצות לחץ והדבר אכן בא לידי ביטוי בהקטנת תדירות סך ההפג-נות, וכן ההפגנות הדתיות והחברתיות. לעומת זאת, התגלה קשר חיובי בין גודל הממשלה לבין מספר ההפגנות הפוליטיות, דבר המצביע על כך שממשלה גדולה יותר אינה מצליחה משום מה להביא לידי פעילות ממוסדת מספר גדול יותר של קבוצות לחץ פוליטיות מבין אלו הקיימות במשק.

הבחירות נתגלו כגורם ממתן של תופעת

מפתיע, שהרי שיעור המס השולי חל רק על חלקים באוכלוסייה, ובעיקר הוא נשאר לעתים במשך תקופות ארוכות ללא שינוי. שיעור המס נמצא כמשיע שילית על כל סוגי ההפגנות, פרט להפגנות הדתיות.

בחירות: בהתאם להשערתנו אמורה תקופת הבחירות להיות גורם ממתן בתופעת ההפגנות. בשניים מתוך ארבעת סוגי ההפגנות לא נמצאה לתקופת הבחירות כל השפעה. מאידך, באשר להפגנות הדתיות והחברתיות נמצא כי הבחירות אכן היוו גורם ממתן בתופעת ההפגנות בשנת הבחירות, ולגבי ההפגנות החברתיות אף בשנה שלאחריהן.

גודל הממשלה: השערתנו היתה כי גודל ה-ממשלה מתואם שלילית עם מספר ההפגנות; ככל שתגדל הממשלה, כן תקטן רמת הפעילות ההפגנתית, כנגזר מיכולת הפעילות הממוסדת של קבוצות הלחץ השונות. ואכן, קשר שלילי כזה נמצא הן לגבי סך ההפגנות, והן לגבי ה-הפגנות הדתיות והחברתיות. השפעה שלילית דומה נמצאה גם במאמרים של גלין ומבורך (1981) בנושא השביתות. מאידך, להפתעתנו, נתגלה קשר חיובי בין גודל הממשלה לבין ההפג-נות הפוליטיות. יתכן כי בעוד אשר הגדלת הממשלה מלווה במיסוד פעילותן של קבוצות לחץ דתיות וחברתיות, ובהגברת השפעתן של קבוצות אלו במישור הממשלתי, אין היא מצליחה להביא לידי ביטוי נאות את קשת הדעות הפר-ליטיות הקיימות בציבור. אולם אין לנו הסבר מניח את הדעת באשר לקשר החיובי בין גודל הממשלה ותופעת ההפגנות.

מלחמות: שנות המלחמה לא נמצאו כמשיע-עות בצורה מובהקת על תופעת ההפגנות, בעוד אשר השפעה שלילית כזו נמצאה במחקרם של גלין ומבורך (1981) בנושא השביתות. יתכן כי תוצאה זו מקורה במירווחי הזמן הארוכים של מחקרנו (שנים) — שהוכתבו על-ידי אופי חלק מהנתונים — לעומת אלו של מחקרם (רבעונים). סביר להניח כי לו ניתן היה לערוך את מחקרנו על בסיס רבעוני היתה מתגלית השפעתן ה-ממתנת של שנות המלחמה. מאידך, נמצא כי השנה שלאחר המלחמות לוותה בירידה מש-מעוית בתדירות כל סוגי ההפגנות, פרט ל-הפגנות הפוליטיות, שתדירותן נטתה דוקא

שכו פרק זמן קצר, יחסית לתקופות הקלנדריות שנבחרו לחקירה. סביר לשער כי לו היו נבחרות תקופות תקירה קצרות יותר — למשל רבעונים במקום שנים — אכן היה מתגלה קשר שלילי משמעותי בין המלחמות לבין תופעת ההפגנות. מאידך, יתכן גם כי השפעתן הממתנת של המלחמות מופיעה רק לאחר פיגור זמן מסוים. כך, נמצא קשר שלילי בין כל סוגי ההפגנות, פרט להפגנות הפוליטיות, לבין השנה שלאחר המלחמות.

ההפגנות הכוללות, ובעיקר ההפגנות הדתיות והחברתיות, אך לא כן באשר ליתר סוגי ההפגנות. מאחר שמערכת הבחירות אינה מתמשכת מעבר לחצי שנה, יתכן כי תקופות חקירה קצרות יותר משנה היו מצליחות לגלות השפעה ממתנת של הבחירות גם לגבי סוגי ההפגנות האחרים.

לבסוף, שנות המלחמה לא נתגלו כגורם ממתן בתופעת ההפגנות. יתכן כי הדבר נובע מהעובדה שכל המלחמות בתקופה הנחקרת גמ-

ביבליוגרפיה

1. גלין אמירה ומבורך ברוך, "על פוליטיקה וסכוכי עבודה", רבוען לכלכלה 108, מרץ 1981, עמ' 42—35.
2. "דו"ח הועדה לבדיקת ההתפתחות בהכנסות והפער הסוציאלי", הל"אביב, תשל"א.
3. לוי חיים ולנדסקרוגר יורם, "מיסוי השקעות כתנאי אינפלציה", רבוען לכלכלה 2—101, ספטמבר 1979, עמ' 213—220.
4. Dahl, Robert A. *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven: Yale University Press, 1966.
5. Davies, James C., "Towards a Theory of Revolution", *American Sociological Review*, vol. 27 (Feb. 1962), pp. 5—19.
6. De Tocqueville, Alexis, *The Old Regime and the French Revolution*, S. Gilbert trans. Garden City, N.Y.: Doubleday + Co., 1955.
7. Edelman, Murray., *The Symbolic Uses of Politics*, Urbana: University of Illinois Press, 1964.
8. Gurr, Ted R., *Why Men Rebel*, Princeton University Press, 1970.
9. Hudson, Michael C., "Political Protest and Power Transfers in Crisis Periods", *Comparative Political Studies*, vol. 4 (Oct. 1971), pp. 259—294.
10. Johnston, J., *Econometric Methods*, New York: McGraw-Hill, 1963.
11. Kaufman, Bruce E., "Bargaining Theory, Inflation, and Cyclical Strike Activity in Manufacturing", *Industrial and Labor Relations Review*, vol. 34 (April 1981), pp. 333—55.
12. Kuznets, Simon, "Economic Growth and Income Inequality", *American Economic Review*, vol. 55 (March 1955), pp. 1—28.
13. Ladd, Edward H., "Thoughts on the Long-Term Implications of Inflation", *Financial Analysts Journal* (July—Aug. 1981), pp. 48—56.
14. Lehman-Wilzig, S., "Public Protest and Systemic Stability", in *Comparative Jewish Politics: Public Life in Israel and the Diaspora*, S. Lehman-Wilzig & B. Susser, eds., Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981.
15. Marx, K. & Engels, Friedrich, *Basic Writings on Politics & Philosophy*, L. S. Feuer, ed., Garden City, N.Y.: Doubleday & Co., 1959.
16. Miller, Abraham H., et al., "The J—Curve Theory and the Black Urban Riots: An Empirical Test of Progressive Relative Deprivation Theory", *American Political Science Review*, vol. LXXI (Sept. 1977), pp. 964—982.
17. Nelson, Charles R., "Inflation and Capital Budgeting", *Journal of Finance*, June 1976, pp. 923—931.
18. Olson, Mancur, Jr., "Rapid Growth as a Destabilizing Force", *Journal of Economic History*, vol. 23 (Dec. 1963), pp. 529—52.
19. Sundaram, S., *Vote and Violence*, Rajghat, Varanasi: Gandhian Institute of Studies, 1974.
20. Taylor, Charles E., and Hudson, Michael C., *World Handbook of Political and Social Indicators*, 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 1972.
21. Torgovnik, Efraim, "Party Factions and Election Issues", in *The Elections in Israel — 1969*, A. Arian, ed., Jerusalem: Jerusalem Academic Press, 1972.